

УДК 159.952.2

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СПОСТЕРЕЖЛИВОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНУ

Данильчук В.М., аспірант
кафедри практичної психології
Класичний приватний університет

У статті здійснено аналіз стану наукової розробленості проблеми психологічної спостережливості як психологічного феномену, її місця у структурі професійної діяльності фахівця сфери «людина – людина». Розкрито визначення поняття «психологічна спостережливість».

Ключові слова: психологічна спостережливість, психологічний феномен, здібність, професійна діяльність, особистісні детермінанти, уважність.

В статье осуществлен анализ состояния научной разработанности проблемы психологической наблюдательности как психологического феномена, ее места в структуре профессиональной деятельности специалиста сферы «человек – человек». Раскрыто определение понятия «психологическая наблюдательность».

Ключевые слова: психологическая наблюдательность, психологический феномен, способность, профессиональная деятельность, личностные детерминанты, внимательность.

Danilchuk V.M. STATE OF SCIENTIFIC PSYCHOLOGICAL OBSERVATION OF A PROBLEM AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

The article contains the analysis of scientific psychological observation of a problem as a psychological phenomenon, its place in the structure of the professional activities of specialist areas “man – man.” Reveals the definition of “psychological observancy”.

Key words: psychological observancy, psychological phenomenon, capability, professional activities, personality determinants, care.

Постановка проблеми. Сьогодні у психологічній науці вчені звертають увагу на феномен спостережливості та специфіку його функціонування у різних видах професійної діяльності. Науковий інтерес до проблеми психологічної спостережливості як професійної якості зумовлений актуальністю дослідження особистості людини як професіонала у сфері «людина – людина». Основна функція психологічної спостережливості у процесі професійного спілкування полягає у створенні адекватного образу партнера («клієнта»).

Висококваліфікований фахівець у галузі психології повинен добре знати психологію клієнтів, правильно їх розуміти, а для цього необхідно володіти певними особистісними якостями, серед яких провідне місце займає спостережливість. Потреба в розумінні емоційних станів клієнта, умінні розуміти та оцінити себе як професіонала стимулюють психолога бути спостережливим у ставленні до різних проявів почуттів клієнта та самого себе. Розвинена психологічна спостережливість дозволяє фахівцю у процесі професійного спілкування визначити міру готовності особистості («клієнта») вступити у взаємодію, зрозуміти її емоційний стан, визначити наміри.

Стаття присвячена проблемі психологічної спостережливості як психологічного феномену, адже, незважаючи на численність літе-

ратурних джерел, психологічна природа спостережливості залишається маловивченою. Також не повною мірою досліджено вплив спостережливості на професійну підготовку фахівців-психологів. Разом із тим мало вивченими залишаються індивідуально-психологічні особливості осіб, котрі прагнуть здобути цю спеціальність, кваліфікаційні вимоги і самі програми навчання майбутніх фахівців знаходяться у стадії розробки. Тому виникає необхідність узагальнення та систематизації існуючих наукових даних із цієї проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою спостережливості у психолого-педагогічній літературі протягом тривалого часу займалися зарубіжні та вітчизняні вчені. Аналіз літературних джерел дозволив систематизувати основні групи досліджень даного феномену.

Так, психологічну спостережливість розглядали:

– як частину соціального інтелекту особистості (М. Бобнева, В. Куніцина, Д. Ушаков, Г. Олпорт, Дж. Гілфорд);

– як основу для розвитку психологічної проникливості особистості (А. Борисова, В. Зазикін, Ю. Жуков, В. Куніцина, Г. Олпорт, Е. Фромм);

– як властивість сенсорної організації особистості (Б. Ананьев, М. Басов, П. Блонський);

– як частину процесу міжособистісного пізнання особистості (О. Бодальов, І. Кулькова, І. Кіслова, В. Лабунська, В. Панфєров, О. Петрова, Л. Регуш);

– як якість особистості (В. Давидов, Б. Ломов, Г. Кіслова, Л. Колодіна, І. Кулькова, Л. Лежніна, Лі Вон Хо, С. Максименко, Д. Ніколенко, Г. Родіонова);

– як рису особистості (М. Гамезо, Л. Орлова, Е. Петрова);

– як здібність (Ю. Гільбух, С. Головін, Г. Костюк, Т. Мандрікіна, С. Нікітіна, А. Петровський, О. Скрипнікова, О. Телеєва, Ю. Терещенко, В. Шапар, М. Ярошевський).

Постановка завдання. Метою статті є аналіз стану наукової розробленості проблеми психологічної спостережливості як психологічного феномену, її місця у структурі професійної діяльності спеціаліста сфери «людина – людина».

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблемою психологічної спостережливості займалися такі зарубіжні вчені, як Р. Бейлс, Дж. Брунер, В. Вунд, Дж. Гілфорд, Г. Олпорт, М. Снайдер, Е. Фромм.

У зарубіжній психології розробка структурних схем психологічного спостереження почалася із праці Р. Бейлса «Аналіз процесу взаємодії» (1951 р.), у якій він описав методику спостереження за вербальними та невербальними комунікаціями між різними учасниками малих груп, а також їх класифікацію за категоріями [15].

Дослідження багатьох учених показують, що кожна людина займається спостереженням власної поведінки, використовуючи певні оцінювальні параметри. Так, М. Снайдер висунув теоретичні та емпіричні умови, за яких індивід планує і перетворює в життя свій поведінковий вибір у соціальних контекстах. Концепція М. Снайдера стверджує, що люди, які діють на основі своїх внутрішніх імпульсів і байдужі до вимог ситуації, вважаються індивідами з низьким ступенем спостережливості і, навпаки, ті, хто переймається ситуативною доцільністю своєї поведінки, мають високий рівень спостережливості [6].

Г. Олпорт включав спостережливість у число найважливіших характеристик особистості. Він виділив вісім особистісних якостей, що зумовлюють точність спостережень: досвід; подібність у спостереженні схожих людей; інтелект, що впливає на розуміння причинно-наслідкових зв'язків; інсайт або розуміння самого себе і власних спотворень спостереження; складність, оскільки спостерігач не здатний зрозуміти більш складний об'єкт спостереження; відчуженість, неупередженість у спостереженні; естетичні нахили, уміння бачити гар-

монію досліджуваних об'єктів; соціальний інтелект як здатність до швидкої та точної оцінки інших людей [14].

На той факт, що спостережливість є підставою для інтуїції та передбачення, вказував Е. Фромм: «Інтуїція тісно пов'язана зі здатністю передбачати майбутнє. Передбачення розвитку подій у майбутньому ґрунтується на спостереженнях над спрямуванням та інтенсивністю сил, що діють у сьогоденні. Усяке глибоке знання не поверхневих, видимих, а глибинних рушійних сил дозволяє передбачати майбутнє» [11, с. 198].

Отже, зарубіжні вчені розглядають спостережливість як частину соціального інтелекту особистості, як основу для розвитку психологічної проникливості та як якість особистості.

У вітчизняній психології в 20-30 рр. М. Басов першим зробив спробу описати психологічні особливості процесу спостереження і вплив індивідуальних особливостей самого спостерігача на здійснення процесу спостереження. Він розробив методику об'єктивного психологічного спостереження за поведінкою особистості, яка перебуває у безперервному процесі розвитку, а також розробив техніки проведення спостереження та способи фіксації результатів.

У своїх працях М. Басов зазначав: «Кожна людина, оскільки вона повинна сприймати і спостерігати навколишній світ, орієнтуючись у ньому у власних цілях, зацікавлена у максимальному розвитку в собі здатності спостерігати» [3, с. 50-51]. Також вчений стверджував, що професійна спостережливість має велике значення і відіграє важливу роль у різних професіях, до яких, насамперед, він відносив представників психолого-педагогічних наук. До них, вважав учений, висуваються більш високі вимоги з використання методу спостереження у їх професійній діяльності, а розвиток таких навичок є пріоритетним завданням професійного вдосконалення.

У 20-х рр. радянський вчений П. Блонський розробив основи психолого-педагогічного спостереження, здійснив спробу більш чітко сформулювати предмет системних спостережень психолога і педагога.

У вітчизняній психології перше вагоме дослідження спостережливості було опубліковане в 1940 р. Це одна з найбільш повних робіт, присвячених спостережливості, – «Виховання спостережливості школярів» (автор – Б. Ананьєв). У ній закладені основи для практичної роботи з розвитку спостережливості.

Учений вважав, що спостережливість як якість особистості цілком необхідна в будь-

якій пізнавальній діяльності та формується у процесі спостереження, що характеризується як довільна діяльність, спрямована на сприйняття й розуміння певних явищ життя. Для вичленення важливого, потрібного, істотного і потрібна спостережливості, що формується у процесі тривалого розвитку особистості за допомогою «живого споглядання» та мислення. При спостереженні слід сприймати необхідне для професійної діяльності, згідно зі встановленими цілями і завданнями, а не все, що відбувається навколо і впливає на будь-які органи чуттів [2, с. 10].

Аналіз наукової психолого-педагогічної літератури дозволяє стверджувати, що психологічну спостережливості як науковий феномен радянські та вітчизняні вчені розглядають у різних площинах. У межах загальної психології спостереження розглядається як метод пізнання людини, а психологічна спостережливості - як властивість сенсорної організації особистості, що забезпечує успішність спостереження (О. Морозова, Л. Регуш).

Педагогічна та вікова психологія розкриває психологічну спостережливості як один із чинників, що об'єднує різні механізми відображення в доцільну функціонально-динамічну систему (Б. Ананьєв, П. Блонський, О. Лурія, Б. Ломов), саме яка й визначає педагогічну значущість спостережливості у пізнавальній діяльності людини. Дослідження таких учених, як О. Бодальов, Я. Коломинський, показали, що найбільш спостережливі ті вчителі, які готові відстоювати свою думку, але разом із тим приймають чужу, прагнуть підвищувати власний інтелектуальний рівень. Вчителі ж, орієнтовані на себе, на задоволення, насамперед, власних інтересів, закономірно виявляють низьку соціально-психологічну спостережливості.

Психологія особистості розглядає спостережливості як різновид соціальних здібностей, як складову соціального інтелекту, пов'язує її з проникливістю людини (О. Бодальов, В. Лабунська, В. Куніцина, А. Борисова, Ю. Ємельянов, Б. Зазикін, І. Кулькова та ін.).

Так, на думку Н. Бачманової і Н. Стафуриної, до соціального інтелекту належить здатність практично вирішувати завдання зі спілкування, а також талант спілкування. У структурі даної здібності ці вчені виділяють п'ять складових:

- уміння повно і правильно сприймати людину (спостережливості, швидка орієнтація в ситуації та ін.);

- уміння розуміти внутрішні властивості й особливості людини (проникнення в її духовний світ, інтуїція);

- здатність до співпереживання (емпатія, співчуття, доброта, повага до людини, готовність допомогти);

- уміння аналізувати свою поведінку (рефлексія);

- уміння керувати самим собою і процесом спілкування (самоконтроль) [4].

Соціальна психологія досліджує спостережливості крізь призму соціально-психологічних властивостей особистості (Г. Андреева, М. Бобнева, Ю. Жуков). У межах психології соціальної перцепції цей феномен розглядається вченими при дослідженні процесу міжособистісного сприйняття, точності образу партнера зі спілкування, ролі зовнішності та невербальної поведінки у формуванні уявлення про особистість (О. Бодальов, В. Панфьоров, В. Лабунська, О. Петрова).

Комплексне дослідження психологічної спостережливості здійснюється на трьох рівнях: рівні індивіда, психологічному (особистісному) та соціально-психологічному.

О. Бодальовим розроблено методики та проведено дослідження, що демонструють розбіжність емпатії та емпатійного компонента спостережливості у фахівців різних професій. Цілий ряд досліджень (О. Бодальов, Л. Ершова, О. Кукосян, Л. Марісова, Г. Курбатова, М. Ласко) виявили відмінності у змісті понять, пов'язаних з емпатійним компонентом спостережливості.

На сучасному етапі вивчення цієї проблеми формуються теоретичні підходи, спрямовані на побудову структури та моделі функціонування психологічної спостережливості, а також здійснюються дослідження взаємозв'язків соціально-перцептивних здібностей і різних особливостей особистості (Г. Кісова, І. Кулькова, Л. Регуш).

Також на сьогодні однією із центральних постала проблема особистісних детермінант розвитку психологічної спостережливості (Е. Голубева, Ю. Гранська, О. Кузнецова, В. Лабунська, О. Міхеєва, Ю. Менджеріцька, В. Морозов, О. Петрова, А. Родіонова).

У якості особистісних детермінант психологічної спостережливості зазначаються такі категорії, як: когнітивна складність; невербальний інтелект; особистісні якості (сензитивність, тривожність, емоційна нестійкість, самовпевненість, соціальна зрілість, особистісна експресивність, товариськість, самоконтроль, саморегуляція експресії, локус контролю); ставлення до інших (добррозичливість, дружжелюбність, прагнення до емоційної близькості, до прийняття, емпатія); статус у групі («Лідер», «Популярний»); здатність до неускладненого спілкування; властивості нервової системи (слабкість, лабільність) [12, с. 83].

Переважає більшість сучасних російських учених трактують психологічну спостережливість як базисну соціально-перцептивну здібність людини, як сукупність особистісних якостей та здібностей людини, що виявляються в умінні розпізнавати особливості вигляду та поведінки інших людей як зовнішнє вираження їх індивідуальних особливостей, характеристик і станів (О. Бодальов, Ю. Жуков, Г. Кіслова, І. Кулькова, В. Лабунська, Л. Лежніна, О. Морозова, О. Петрова, А. Родіонова, Л. Регуш).

Дослідження Г. Кіслової присвячені розгляду спостережливості у процесі професійної підготовки майбутніх вчителів. І. Кулькова у 1996 р. провела дослідження компонентів психологічної спостережливості та розробила табличну модель функціонування й розвитку психологічної спостережливості кадрів державної служби, розкривши умови, структуру, чинники та механізми розвитку різних компонентів психологічної спостережливості. Наступним етапом у дослідженні психологічної природи цієї якості було вивчення впливу спостережливості на прогностичні здібності фахівців різних галузей. Найбільшою мірою ця ідея була реалізована в роботах Л. Регуш.

Отже, Г. Кіслова, І. Кулькова та Л. Регуш розглядають психологічну спостережливість як складне утворення, що включає мотиваційний, перцептивний, когнітивний, емпатійний, рефлексивний і прогностичний компоненти.

У своєму дослідженні В. Куніцина зазначає, що спостережливість ґрунтується на вмінні візуально схоплювати нюанси вербальної та невербальної поведінки й інтерпретації цих елементів, що відбувається часто на підсвідомому або напівсвідомому рівні [7, с. 222].

В. Лабунська соціальні здібності особистості розглядає як комплекс наступних складових: соціальний інтелект, інтелект міжособистісних стосунків, соціальна уява, соціальна передбачливість, соціально-психологічна спостережливість, соціально-перцептивні уміння й навички [8, с. 22]. Науковець, розкриваючи «портрет» суб'єкта ускладненого спілкування, акцентує увагу на низькому рівні розвитку таких його здібностей: розуміння іншої людини, здатності до емпатії та ідентифікації, психологічної проникливості, сензитивності та спостережливості [8, с. 52].

Поняття «спостережливість» тісно пов'язане з поняттями «увага» та «уважність». Уважність також залежить від розвитку властивостей уваги: її об'єму, зосередженості, стійкості та розподілу.

В. Сухарев у своїй праці «Психологія інтелекту» зазначає, що в основі спостережливості лежить інтерес людини. Так, цікавий предмет збуджує більшу долю уваги, тому від нього залишається повніше враження. Інтерес можна досягнути практикою, що, своєю чергою, призведе до посилення уваги. Якщо людина бажає розвинути власну спостережливість, її бажання пробуджує в ній інтерес до предмету та його деталей, і вона починає приділяти їм увагу [13].

Розмежовуючи поняття «увага» та «уважність», Ф. Гोनблін зазначає: якщо людина зникає все робити уважно, то увага, стаючи постійною особливістю, переростає в уважність як рису особистості. Той, хто має цю якість, відрізняється спостережливостю, здібністю краще сприймати оточуючий світ [5].

Уважність, що проявляється до певних предметів і явищ, свідчить про спрямованість особистості. Якщо одна людина допитлива, швидко все схоплює, інша, навпаки, зосереджена на чомусь строго визначеному, третя захоплюється то одним, то іншим, можемо зробити висновок, що багато в їх характерах і темпераментах пов'язано з розвитком уважності як риси особистості. Також ця властивість може бути і моральною якістю людини, оскільки виражається в уважному ставленні до людей, чуйності, дбайливості, розумінні особливостей, інтересів, потреб іншої людини [5].

Низка вчених розглядають уважність як певну властивість особистості. Так, Т. Комарова зазначає, що уважність – це риса особистості, яка визначається системою ціннісних орієнтацій та спрямованістю особистості та визначає, до чого та в якій мірі може бути уважною людина [10, с. 10]. Науковець виділяє дві форми прояву уважності. Перша пов'язана з постійною увагою людини до оточуючого світу, здатністю помічати зміни у предметному середовищі та зовнішній ситуації, умінням організовувати діяльність та контролювати її виконання. Ця уважність називається об'єктною та проявляється у таких властивостях особистості, як спостережливість, допитливість, діловитість тощо. Друга форма реалізується через взаємодію людей один з одним, у спілкуванні та називається суб'єктною уважністю. Вона має моральний зміст і виражається в умінні спостерігати й розуміти психічні стани інших людей. Об'єктна та суб'єктна уважність у кожній людини співвідносяться в певній пропорції: вони можуть бути рівними, чи одна з них може бути домінуючою [10, с. 11].

М. Фалікман також виділяє два види уважності, відзначаючи, що ми можемо бути уважними як до зовнішніх подій (предметів,

звуків, запахів, дотиків), так і до власних думок [9, с. 20].

Отже, увага, стаючи постійною особливістю, переростає в уважність як рису особистості. Уважність досить тісно пов'язана із розвитком властивостей уваги: її об'єму, зосередженості, стійкості та розподілу. Уважність – це риса особистості, що визначається системою ціннісних орієнтацій та спрямованістю особистості та визначає, до чого та в якій мірі може бути уважною людина.

Таким чином, аналіз вітчизняної літератури із проблеми психологічної спостережливості показав, що цей феномен можна розглядати з різних підходів. У межах загальної психології спостереження розглядається як метод пізнання людини, а психологічна спостережливість – як властивість сенсорної організації особистості, що забезпечує успішність спостереження. Педагогічна та вікова психологія розкриває педагогічну значущість спостережливості у пізнавальній діяльності людини. Психологія особистості розглядає спостережливість як різновид соціальних здібностей та складову соціального інтелекту, пов'язує її з проникливістю людини. Соціальна психологія досліджує спостережливість крізь призму соціально-психологічних властивостей особистості.

Більшість учених трактують психологічну спостережливість як базисну соціально-перцептивну здібність людини, сукупність особистісних якостей і здібностей людини, що проявляються в умінні розпізнавати особливості вигляду та поведінки інших людей, зовнішнє вираження їх індивідуальних особливостей, характеристик і станів.

Висновки з проведеного дослідження. По-перше, проблемою психологічної спостережливості займалися такі зарубіжні вчені, як Р. Бейлс, Дж. Брунер, В. Вунд, Дж. Гілфорд, Г. Олпорт, М. Снайдер, Е. Фромм. Розробка структурних схем психологічного спостереження почалась із праці Р. Бейлса. Зарубіжні вчені переважно розглядають спостережливість як частину соціального інтелекту особистості, а також як основу для розвитку психологічної проникливості та якості особистості.

По-друге, психологічну спостережливість як науковий феномен розглядали такі радянські та вітчизняні вчені, як Б. Ананьєв, М. Басов, П. Блонський, М. Бобнева, О. Бодальов, І. Кіслова, І. Кулькова, В. Куніцина, В. Лабунська, С. Максименко, Л. Регуш, Г. Родіонова. Цей феномен досліджувався з різних сторін. Так, у межах загальної психології він розглядався як властивість сенсорної організації особистості, що забезпе-

чує успішність спостереження. Педагогічна та вікова психологія визначає педагогічну значущість спостережливості в пізнавальній діяльності людини. Психологія особистості розглядає спостережливість як різновид соціальних здібностей та складову соціального інтелекту, пов'язує її з проникливістю людини. Соціальна психологія досліджує спостережливість крізь призму соціально-психологічних властивостей особистості. У межах психології соціальної перцепції цей феномен розглядається вченими при дослідженні процесу міжособистісного сприйняття, точності образу партнера зі спілкування, ролі зовнішності та невербальної поведінки у формуванні уявлення про особистість.

По-третє, на сьогодні у психологічній науці формуються теоретичні підходи, спрямовані на побудову структури й моделі функціонування психологічної спостережливості, і здійснюються дослідження взаємозв'язків соціально-перцептивних здібностей та різних особливостей особистості. Також досліджується проблема особистісних детермінант розвитку психологічної спостережливості особистості.

По-четверте, більшість сучасних учених трактують психологічну спостережливість як базисну соціально-перцептивну здібність людини, сукупність особистісних якостей і здібностей людини, що виявляються в умінні розпізнавати особливості вигляду і поведінки інших людей, зовнішнє вираження їх індивідуальних особливостей, характеристик і станів.

Перспективи подальших досліджень із цієї проблеми полягають у науковому аналізі сутності та структури психологічної спостережливості у професійній діяльності психолога.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьєв Б. Воспитание внимания школьника / Б. Ананьєв. – 2-е издание. – Москва: АПН РСФСР, 1946. – 50 с.
2. Ананьєв Б. Воспитание наблюдательности школьников / Б. Ананьєв; Ленингр. гор. ин-т усовершенствования учителей. – Ленинград: Лениздат, 1940. – 64 с.
3. Басов М. Избранные психологические произведения / М. Басов. – Москва: Педагогика, 1975. – 432 с.
4. Бачманова Н. К вопросу о профессиональных способностях психолога / Н. Бачманова, Н. Стафурина // Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы: Межвузовский сборник / Отв. ред. А. Крылов, Н. Кузьмина. – Вып. 5. – Ленинград: Изд-во Ленинград. гос. ун-та, 1985. – С. 72–77.
5. Гоноболин Ф. Психология: учеб. пособие для учащихся пед. училищ / Ф. Гоноболин; под ред. Н. Добрынина. – Москва: Просвещение, 1973. – 240 с.
6. Крупник Е. Теоретические аспекты психологической культуры межличностных взаимодействий /

Е. Крупник, Т. Сизова // Мир психологии: научно-методический журнал. – 2001. – № 3. – С. 40–50.

7. Куницына В. Межличностное общение: учебник для вузов / В. Куницына, Н. Казаринова, В. Погольша. – Санкт Петербург: Питер, 2001. – 544 с.

8. Лабунская В. Психология затрудненного общения: теория. Методы. Диагностика. Коррекция: учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. Лабунская, Ю. Менджерицкая, Е. Бреус. – Москва: Академия, 2001. – 288 с.

9. Общая психология. В 7 т.: учебник для студентов высш. учеб. заведений / Под ред. Б. Братуся. – Т. 4 Внимание / М. Фаликман. – Москва: Академия, 2006. – 480 с.

10. Психология внимания: учебно-методическое пособие / Авт.-сост. Т. Комарова. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 124 с.

11. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – Москва: Республика, 1992. – 430 с.

12. Социальный интеллект: Теория, измерение, исследование / Под ред. Д. Люсина, Д. Ушакова. – Москва: Институт психологии РАН, 2004. – 176 с.

13. Сухарев В. Психология интеллекта: научно-популярная литература / В. Сухарев. – Донецк: Сталкер, 1997. – 416 с.

14. Allport G. Personality: A Psychological Interpretation / G. Allport. – N.Y., Henry Holt&Co, 1937. – P. 513–516.

15. Bales R. Interaction process analysis: a method for the study of small groups / R. Bales. – Reading, Mass, 1950.